

УДК 37 (091) "18"/"19"

DOI: 10.36550/2415-7988-2022-1-200-34-38

ОКОЛЬНИЧА Тетяна Володимирівна –доктор педагогічних наук, професор,
доцент кафедри педагогіки та менеджменту освіти
Центральноукраїнського державного педагогічного університету

імені Володимира Винниченка

ORCID: <https://orcid.org/000-0003-3740-2495>e-mail: t.vladimirovna.75@ukr.net**ЯКОВЕНКО Сергій Анатолійович** –аспірант кафедри педагогіки та менеджменту освіти
Центральноукраїнського державного педагогічного університету

імені Володимира Винниченка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0387-2624>e-mail: idris@ukr.net

ВИХОВНИЙ ІДЕАЛ УКРАЇНСЬКОЇ СЕЛЯНСЬКОЇ СІМ'Ї (XIX – ПЕРША ЧВЕРТЬ XX СТОЛІТТЯ)

Постановка та обґрунтування актуальності проблеми. Формування особистості, соціокультурний та, водночас, етнокультурний досвід якої дозволяє їй успішно самоорієнтуватися і самовизначитися у полікультурному середовищі, є важливою педагогічною проблемою сьогодення. Одним із шляхів її реалізації є звернення до власного народно-педагогічного надбання.

Однією з родових ознак людства, прогресивна частина якого завжди прагнула до досконалості, довершеності є, власне, пошук ідеалу та здатність до його формування. У процесі життєдіяльності людина спирається на ті чи ті ідеали, створює власні, ставить перед собою найвищу мету, згідно з якою визначає свою поведінку та способи життя за конкретних обставин. Сьогодення засвідчує, що ця проблема стає нагальною не тільки для окремого громадянина, але й для всього українського суспільства, котре має потребу у виховному ідеалі як у взірці, зразку, постійно переосмислюючи різні концепції розвитку суспільства. Без відповідного виховного ідеалу суспільство не може створювати свого власного буття.

Серед актуальних проблем розвитку і зміцнення української держави важливе місце посідає засвоєння історичного, традиційного досвіду українського народу у формуванні виховного ідеалу в родині, адже сім'я була, є і буде осередком суспільних відносин.

З огляду на актуальність цієї проблематики, плідним дослідницьким полем є період XIX – першої чверті XX століття – час бурхливих суспільних, політичних, економічних перетворень, які впливали на виховання дітей в традиційній українській сім'ї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія становлення інституту сім'ї в XIX –

першій чверті XX століття знайшла висвітлення в працях істориків, етнографів, педагогів, зокрема: В. Антоновича, Д. Багалія, М. Драгоманова, О. Лазаревського, Д. Яворницького та інших.

Вивченням проблематики виховання дітей в українських сім'ях займалися сучасні науковці О. Радул (виховання східнослов'янських дітей), Т. Окольніча (народна педагогіка, як основа виховання дітей в східнослов'янських сім'ях), В. Федяєва (практика виховання дітей у сім'ях).

Проблеми теорії та практики виховання дітей у сім'ї в контексті етнічної складової опосередковано чи фрагментарно розглянуті в працях учених Н. Калініченко, Б. Ковбас, В. Костів, В. Кравець, О. Кравченко, В. Кузьмінського, Н. Побірченко та ін.

Попри наявні наукові напрацювання щодо проблеми сімейного виховання, проблема вивчення виховного ідеалу української селянської сім'ї (XIX – перша чверть XX століття) потребує спеціального і ґрунтовного вивчення. Існує достатня кількість досліджень, у яких науковці зверталися до вивчення розвитку педагогічної науки, спадщини видатних педагогів, розвитку шкільництва, але недостатньо уваги приділяли народному досвіду виховання дітей та молоді, хоча близько 90 % українців було зайнято сільським господарством, їхні діти ніколи не навчалися у школі, а виховувалися за традиціями народної педагогіки.

Мета статті – на основі історико-педагогічного аналізу розкрити надбання у формуванні виховного ідеалу в українській селянській сім'ї (XIX – перша чверть XX століття).

Виклад основного матеріалу дослідження. З-поміж багатьох обов'язків української селянської родини чи не

найголовнішим було виховання дітей. Слово виховання в українців, вочевидь, пішло від «ховати», тобто заховати (уберегти) від небезпеки, смерті, хвороби, «лихих очей», поганих впливів. Згодом воно набуло узагальненого змісту, виражаючи процес систематичного впливу на розвиток, формування світогляду, духовного світу й моральної поведінки дітей та молоді [7].

Сімейне виховання українських дітей у XIX – першій чверті XX століття відбувалося в контексті життя і потреб сім'ї. Основним орієнтиром у системі виховання української селянської сім'ї був вироблений нею виховний ідеал – особливе уявлення про те, якою повинна бути людина [2]. Це уявлення втілювалося у народній педагогіці.

У XIX – на початку XX століття батьки, сім'я залишалися найбільш впливовим інститутом виховання дітей, формування сімейних традицій, які стали основою релігійного, фізичного, трудового, морального, естетичного, патріотичного виховання у сім'ях селян [4].

Означений історичний проміжок – період традиційного виховного впливу сім'ї на дитину, період, коли приклад батьків, їхнє світосприйняття та світорозуміння були найбільш значущими в житті дитини. Особливо це стосувалося традиційної селянської родини, в якій діти були свідками й учасниками всіх подій. Вони брали активну участь у заходах, що відбувалися як у родині, так і в селі, і таким чином виховувалися всією системою взаємостосунків громади [7]. Жодне весілля, жоден обряд, звичай, загальне свято, хрещення, поховання не обходилися без дітей. При цьому вони не були сторонніми спостерігачами, а брали безпосередню участь в них поряд з дорослими. У дітей були і свої свята, але здебільшого вони брали участь у святах дорослих, сільської громади, де святкували як дорослі члени родини, так і діти. Це мало безпосередній вплив на дітей, на практику їхнього виховання у сім'ї [8; 9].

Родина була, практично, головним виховним інститутом селянських дітей. У сім'ї дитина набувала перший соціальний досвід завдяки дорослим членам сім'ї (батька, матері, бабусі, дідуся, старших братів і сестер, можливо, їхніх новостворених сімей), засвоювала норми поведінки, певні життєві настанови, сімейні цінності й традиції, звичай, обряди і в подальшому передавала ці життєві складові наступним поколінням, своїм дітям.

Традиції виховання в українській родині формувалися й розвивалися, наповнювалися новим змістом під впливом багатьох чинників. Серед провідних ми виділяємо такі, як внутрішньосімейні стосунки, які включали взаємостосунки подружжя, що визначалися

православ'ям; релігія; фольклор; народна творчість; праця тощо.

Українське традиційне суспільство висувало до чоловіків та жінок низку вимог, серед яких реалізація репродуктивних функцій – материнство/батьківство – були пріоритетними. Через фольклор, звичай, світоглядні уявлення, дитині змалечку вкладали цю обов'язкову до виконання програму, її ж подавали як єдино правильну і нормативну: «Люди на те сходяться, побираються і любляться, аби мати діти» [9].

Неодружену молодь лякали, тим, що «на тому світі» їх каратимуть за те, що не залишили нащадків: «Єк умрут, то идут на тим світі на велику толоку з великими кичірами, голу-голісіньку, що й одної деревини ніде не уздрів би, а там сонце ніколи не гріє і нічо си не роди, лиш вічно стоїть мрака, хмарно й холодно... Там їх біда в одно вінчає залізними обручями і вони мусе так си карати за то, що не вінчені і без приплодок» [9].

Українська сім'я XIX – першої чверті XX століття складалася з декількох поколінь, була наявна їх пряма наступність. У контексті православ'я були встановленні обов'язки чоловіка й жінки по відношенню до дітей: любов до них та опіка над ними. Виховання передбачало й піклування про здоров'я дитини; поєднання вимогливості й любові; турботу про забезпечення дітей у майбутньому власним майном; прагнення дорослих бути прикладом для своїх дітей тощо [1].

Особливість виховання дітей у зазначений період визначалася тим, що діти виховувалися в більшості у багатодітних сім'ях, їх вчили жити дружно, спільно працювати й відпочивати, гратися, займатися домашніми справами [6; 9].

Найближче соціальне оточення дитини (сім'я) була визначальним у її моральному вихованні. Сім'я трималася на авторитеті батьків, насамперед, чоловіка. Цей авторитет визначався не тільки матеріальною залежністю (економічною), але й життєвим досвідом, знаннями, уміннями, які батько передавав дітям. Головною вихователкою дітей в селянській родині була мати. У дітей змалечку формувалося розуміння того, що мати єдина у світі й вони мають опікуватися її турботами, цінувати, допомагати. У народній свідомості образ матері оточений ореолом святості. Це відображено в усній народній творчості: «Мати однією рукою б'є, а другою гладить», «Материн гнів, як весняний сніг: рясно випаде, та скоро розтане», «Материнские побои не болят», «Родная мать высоко рукою машет, нослабо бьет» [1; 3; 8].

До сьогодення збереглася традиція називати батьків на «Ви». Це звертання встановлює певну дистанцію між

батьками і дітьми, що водночас перешкоджає багатьом конфліктним ситуаціям і підтримує культ батьків. У Центральній Україні у другій половині XIX ст. зафіксовано випадки, коли до старших сестер та братів молодші також звертались на «Ви», коли ті були набагато старшими (більше 10 років) [5, с. 123].

Батьки привчали дітей шанувати старших та нікого не ображати й не кривдити. Хлопчики і дівчатка завжди зобов'язувались низько кланятися старшим, у бесіді не перебивати, дослухатися до порад старшого покоління. Супротивну поведінку народна педагогіка розцінювала як зарозумілість та зухвалість, що викликало громадську зневагу. Народною педагогікою було визначено, що дівчинка, навіть із коромислом та повними відрами води, при зустрічі на дорозі зі старшим мала опустити очі донизу і зупинитись на той час, поки їй не минуть [1; 4].

Однак, траплялися випадки, коли діти порушували ці настанови батьків. Бувало, що діти передражнювали старших, переважно, дідів і бабів, як вони ходять і говорять. Але такі явища спостерігалися нечасто. Дослідниця Т. Дяченко наводить приклад: «Був один дід, який свисту боявся, то діти його передражнювали так, що свищуть під двором. Дід гнівався і казав: «Що я вам ровесник, що ви мене дражните». Та за дручка, та за ними біжить, але і це не допомагало» [5, с. 80–82].

Народною педагогікою XIX – першої чверті XX ст. передбачалось шанування старшого покоління і після їхньої смерті, тому великого значення у моральному вихованні дітей надавалось культу пращурів. У східнослов'янському суспільстві існували постійні зв'язки між померлими пращурами і нащадками. За віруваннями українців пращури були покровителями, заступниками дітей і після своєї смерті, вважалося, що їх дух продовжував мешкати у житлі, допомагав нащадкам у разі біди [5].

Дітей з 7 років уважали «маленькими громадянами» і тому дорослі до них і вони до дорослих ставилися дуже поважно. Було прийнято, що дитину, яка заходила до чужої хати, незалежно від віку, неодмінно запрошували сідати («погуляй») [1; 3; 4; 8].

Як методи морального виховання, застосовувалося фізичне покарання дітей у випадках крадіжки, брехні, злослів'я: «Суворо каралися неповага до старших, недотримання норм громадянської поведінки, вживання вульгаризмів тощо» [5, с. 68]. Хоча фізичне покарання дітей мало місце в українських сім'ях, але при цьому не відзначалося чи то особливою жорстокістю, чи то особливими знаряддями, скоріш «так, для годиться» [5, с. 83].

Заохочення, зазвичай, було словесним: дитину хвалили, ставлячи у приклад; налаштовували на позитивне майбутнє [7].

Формуванню моральних норм в українських дітей слугувало трудове виховання. Ледарство засуджувалося народом як явище чуже, недопустиме. Трудове виховання в українській родині спрямовувалося на формування у дітей різко негативного ставлення до нечесності, ліні, дармоїдства, неорганізованості, неробства, невміння думати про майбутнє. Великим нещастям та ганьбою для батьків було не виховати у дітей працелюбства. Неможливо уявити собі виховання працелюбності у підростаючого покоління без формування у них таких якостей як: відповідальність, усвідомлення свого обов'язку перед сім'єю і суспільством, готовність допомогти слабшому, повагу до старших тощо. Саме тому працьовитість шанувалася як вища моральна цінність.

Важливим завданням морального виховання було формування у дитини ставлення до праці як до перетворювальної діяльності, розуміння того, що саме праця і є діяльністю, яка здатна звеличити людину.

Значна увага приділялася постійному залученню дітей до фізичної праці з подальшим ускладненням і збільшенням навантажень, набуттям професійних навичок, що також давало змогу загартувати дитину, зміцнити її фізичний стан [3; 6]. У дітей формувалося почуття відповідальності за доручену справу, що в подальшому і розвивало відповідальність перед старшими членами суспільства.

Головна позиція батьків визначалася тим, що певні трудові навички можна передати дитині і в старшому віці, а основи працелюбства необхідно закладати з раннього віку.

Сім'я виконувала завдання трудового виховання, складові якого актуальні й сьогодні: виховання у дітей працелюбства і засвоєння ними необхідних умінь та навичок для подальшої успішної трудової діяльності в різних соціальних і господарських сферах життя [5].

Трудове виховання було складовою, невід'ємною частиною процесу життя і діяльності сім'ї. До засобів та прийомів такого виховання відносимо: виконання роботи за прикладом старших, настанови батьків, навчальні приклади; діти навчалися самі, вивчали як це роблять батьки, старші члени сім'ї (останні спеціально проводили заняття для дітей, привчали їх до тієї чи іншої трудової діяльності) [3].

Система трудового виховання в селянській родині була чітко структурована відповідно до віку дітей. На початковому етапі

цілеспрямованого трудового виховання вони спостерігали, як працюють дорослі, виконували перші доручення. Все це сприяло розширенню світогляду, давало дітям елементарні знання про сільськогосподарську працю.

Дітей залучали до роботи з раннього віку, а думку про те, що працелюбність – одна з найважливіших моральних чеснот, прищеплювали через фольклор. У іграх хлопчики наслідували хліборобську працю дорослих: орання, засівання поля, збирання врожаю тощо. Дівчатка натомість відтворювали жіночі види праці [3; 8].

Як стверджує етнограф О. Воропай, традиційно в українській селянській родині на запитання про вік сина батько відповідав: «Та вже пастушок, – погонич, – робітничок, – косар» [3, с. 98]. Досвід підказував селянам, якщо дитина змалечку не бере участі в трудовій діяльності, то і в подальшому – це не буде предметом її уваги [7].

З огляду на поділ праці на чоловічу й жіночу синів найчастіше залучали до випасу птиці й худоби. Починали з випасу гусей, потім були свині, далі – телята; старші дітки, вже після 7 років, випасали корів, а хлопці в підлітковому віці – коней і волів. Дитину п'яти–шести років називали «гусячий (свинячий) пастух», шести–семи – «телячий», восьми–десяти років – «овечий пастух». Дівчаткам доручали, як правило, доглядати малих дітей, підмітати хату, прибирати посуд тощо [4; 3; 8].

Дівчаток-підлітків поступово навчали головного жіночого заняття – шиття й вишивання. Існували види робіт, до яких однаково залучали дітей обох статей, як-от збирання грибів і ягід [1; 5].

Отже, діти змалку засвоювали поділ на соціально-гендерні ролі через працю і трудове виховання.

У родинному вихованні дитини важливою була спадкоємність професійних знань, навчання промислів і ремесел. Якщо батько був ковалем – учив ковальству, пасічником – бджолярству тощо. Ця традиція лягла в основу спадкової передачі професійної майстерності від батьків до дітей, що сприяло виникненню династій і створенню мистецьких осередків [3; 8].

Шанобливе ставлення до ремесла як спадкового заняття та засобу збереження традицій роду виявлялося у бережливому ставленні до сімейних виробів та інструментів, що пояснює їх не тільки матеріальне значення, а й сакральне: розрив зв'язків з родом, що може призвести до втрати благополуччя в професійній діяльності.

Крім праці у власному господарстві, батьки могли віддавати дітей у найми за гроші або натуральні продукти. Наймитів

практикували переважно в найбідніших селянських родинах, воно майже завжди було пов'язано із злиднями, неволею, бідністю: «Недостатки гонять з хатки», «Голод не тітка, найми не свій брат», «Хто в службі не бував, той і нужди не видав», «Робітниця поденна – то біда безденна», «Однією рукою воли поганяє, а другою сльози утирає», «Бідному в житті тільки робота та скорбота» [2; 3; 8]. Батьки віддавали дітей у найми в основному через матеріальну скруту і неможливість прогнати сім'ю. Також громада віддавала в найми дітей-сиріт.

Тогочасні етичні норми дозволяли віддавати дитину в найми, якщо їй виповнилося вісім–дев'ять років. Малолітня дитина не могла вповні виконувати низку робіт, які вже були під силу підліткам. Діти, проживаючи в нерідній сім'ї й виконуючи різну хатню чи сільськогосподарську роботу, як правило, грошову винагороду не отримували. За розрахунок уважалося утримання й харчування дитини хазяйським коштом [6].

Більш виправданим і перспективним було наймитівання у ремісників, коли відбувалася передача професійних знань і вмінь від майстра до учня. Опанувавши певну професію, дитина в майбутньому могла самостійно займатися ремеслом і заробляти собі на життя. Однак такий вид праці був доступний лише хлопчикам, адже традиційні ремесла вважалися суто чоловічою справою [5].

Висновки та перспективи подальших розвідок напрямку. Отже, у XIX – першій чверті XX століття мета сімейного виховання селянських дітей полягала в їх залученні до активного соціально-господарського життя сім'ї, родини, громади, розпочиналась трудова соціалізація шляхом нагромадження практичного досвіду, виконання щоденних доручень і обов'язків для набуття статусу значущих членів сільської спільноти, забезпечення обізнаності в певному ремеслі. Українська сім'я вказаного історичного періоду виховувала у дітей наступні моральні норми:

- повагу до батьків, жінки-матері і відданість своїм батькам, готовність до взаємодопомоги;
- шанування традицій і звичаїв свого роду;
- любов до рідної землі, розуміння і відчуття духовної єдності поколінь;
- любов до праці;
- приязність, доброзичливість, взаємопідтримку, чесність, дисциплінованість, чемність і порядність в особистій поведінці й відносинах з іншими.

Перспективою подальших розвідок напрямку є вивчення особливостей виховання дітей у різних типах сімей (XIX – перша чверть XX століття).

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Ващенко Г. Виховний ідеал. К., 1986. 109 с.
2. Вишневський О. Український виховний ідеал і національний характер (витоки, деформації і сучасні виклики). Національне виховання, 2010. С. 44.
3. Воропай О. Звичаї нашого народу: етнографічний нарис. К., 1993. 590 с.
4. Гнатюк В. Пісня про неплідну матір і ненароджені діти. ЗНТШ. Львів, 1922. Т. 133. С. 174–184.
5. Дяченко Т. Формування картини світу у дітей східних слов'ян. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук. Кривий Ріг, 2002. 196 с.
6. Стельмахович М. Традиции и тенденции развития семейной этнопедагогики украинского народа. К., 1998. 48 с.
7. Сухомлинська О. Педагогічний ідеал крізь призму теорії моралі. Шлях освіти. 2008. № 1. С. 12.
8. Федяєва В. Практика виховання дітей в українській селянській родині XIX століття. Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. Умань, 2011. № 39(2). С. 250–255.
9. Щербина В. Особливості виховання дітей у сім'ї Півдня України XIX століття. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук. Херсон, 2013. 188 с.

REFERENCES

1. Vashchenko, G. (1986). *Vykhovnyi ideal*. [Educational ideal]. Kyiv.
2. Vyshnievskiy, O. (2010). *Ukrainskyi vykhovnyi ideal i natsionalnyi kharakter (vytoky, deformatsii i suchasni vyklyky)*. [Ukrainian educational ideal and national character (origins, deformations and modern challenges)].
3. Voropai, O. (1993). *Zvychai nashoho narodu: etnografichnyi narys*. [Customs of our people: ethnographic essay]. Kyiv.
4. Hnatiuk, V. (1922). *Pisnia pro neplidnu matir i nenarodzheni dity*. [A song about an infertile mother and unborn children]. Lviv.
5. Diachenko, T. (2002). *Formuvannia kartyny svitu u ditei skhidnykh sloviai. Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata pedahohichnykh nauk*. [Formation of the world outlook in children of the Eastern Slavs. Thesis on obtaining a scientific degree of the Candidate of Pedagogical sciences]. Kryvyi Rih.

6. Stelmakhovych, M. (1998). *Tradicii i tendencii razvitija semejnoi etnopedagogiki ukrainskogo naroda*. [Traditions and trends in the development of family ethnopedagogy of the Ukrainian people]. Kyiv.

7. Sukhomlynska, O. (2008). *Pedahohichnyi ideal kriz pryзму teorii morali*. [Pedagogical ideal through the prism of the morality theory].

8. Fediaieva, V. (2011). *Praktyka vykhovannia ditei v ukrainskii selianskii rodyni XIX stolittia. Psykholoho-pedahohichni problemy silskoi shkoly*. [The practice of raising children in the Ukrainian peasant family of the 19th century. Psychological and pedagogical problems of rural school]. Uman.

9. Shcherbyna, V. (2013). *Osoblyvosti vykhovannia ditei u simi Pivdnia Ukrainy KhIKh stolittia*. [Features of raising children in the family of the South of Ukraine in the 19th century. Thesis on obtaining a scientific degree of the Candidate of Pedagogical sciences]. Kherson.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

ОКОЛЬНИЧА Тетяна Володимирівна – доктор педагогічних наук, професор, доцент кафедри педагогіки та менеджменту освіти Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира

Наукові інтереси: дослідження історико-педагогічних процесів України.

ЯКОВЕНКО Сергій Анатолійович – аспірант кафедри педагогіки та менеджменту освіти Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: дослідження історико-педагогічних процесів України.

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

OKOLNYCHA Tetiana Volodymyrivna – Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University.

Circle of scientific interests: research of historical and pedagogical processes of Ukraine.

YAKOVENKO Serhii Anatoliiovych – postgraduate student Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University.

Circle of scientific interests: research of historical and pedagogical processes of Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 13.11.2021р.